

Europese studentenmobiliteit als hefboom voor Europese identiteitsvorming?

Christof Van Mol & Joris Wauters

“’s Nachts begrijp ik Europa, als mijn raam openstaat en de bloemen in het perk beneden Europees ademen. Of als je een gesprek begint in Boedapest, en iemand antwoordt je in Praag. Of je vindt Lissabon terug in Brussel. [...] Je leeft, ja, wellicht leef je, en een Tsjech lacht zichzelf uit terwijl hij zich verkoopt, en de Ier gokt en de Brit verwacht zijn eiland met de wereld en de Française kijkt jou in de ogen en de Slowaak jakkert voort in zijn goedkope vrachtwagen, en dat allemaal samen is het profetische portret, het periodiek systeem van Europa.”

Koen Peeters, *Grote Europese Roman*, 2007.

1. Inleiding

De laatste decennia is erg veel geschreven over internationale migratiestromen. In veel van de wetenschappelijke volumes die over het onderwerp zijn verschenen, wordt over nieuwe vormen van migratie gesproken. Studentenmobiliteit komt echter nauwelijks aan bod (Conradson & Latham 2005; King & Ruiz-Gelices 2003). Internationale studenten zijn de laatste decennia evenwel steeds zichtbaarder geworden aan de Europese universiteiten, ten gevolge van de internationalisering van het Europese hoger onderwijs (Wiers-Jenssen 2008).¹ Hoewel internationale studenten maar een klein deel van de internationale migrantenstromen vormen, zijn ze toch een belangrijke groep (Caestecker & Rea 2009; Van Mol 2008). Internationale studenten worden immers beschouwd als economisch kapitaal in de globale kenniseconomieën. In dit artikel zoomen we in op georganiseerde studentenmobiliteit binnen Europa, waarbij studenten tijdens hun bachelor- of masterstudies een studieperiode in een ander Europees land doorbrengen, doorgaans een semester of een volledig academiejaar. Hoewel dit soort buitenlandse ervaring duidelijk afgeleid is in tijd en ruimte, beschouwen we deze vorm van mobiliteit ook als migratie. Een quasi gegarandeerde terugkeer en een korte verblijfsduur kunnen immers ook teruggevonden worden bij andere migrantengroepen zoals seizoenarbeiders of expats. Deze studenten verlaten net als andere migranten hun thuisland om zich tijdelijk elders te vestigen, wat doorgaans gepaard gaat met migratiespecifieke processen: de beslissing te vertrekken, aankomst en vestiging, aanpassing aan een nieuwe culturele omgeving en taal en het ontwikkelen van nieuwe sociale relaties (Murphy-Lejeune 2002).

Mondiaal gezien is spontane studentenmobiliteit – waarbij studenten een volledige opleiding in het buitenland volgen, zonder voorafgaand institutioneel akkoord tussen verschillende instellingen voor hoger onderwijs – de meest prevalentie vorm van studentenmigratie (Brooks & Waters 2011). Binnen Europa is georganiseerde studentenmobiliteit echter de meest dominante vorm. De oprichting van het Erasmusprogramma in 1987 wordt door academici algemeen beschouwd als het scharniermoment in de internationalisering van het Europese hoger onderwijs (Maiworm 2001). Vanaf dit moment zal georganiseerde studentenmobiliteit immers langzamerhand de bovenhand nemen over het spontane (en doorgaans langer durende) alternatief (Brooks & Waters 2011). Het programma kende een enorme groei; sinds de oprichting namen reeds meer dan twee miljoen studenten deel, en het jaarlijkse budget overstijgt ondertussen de 450 miljoen euro. Daarboven is het Erasmusprogramma sinds de jaren negentig een stimulans voor een reeks internationaliseringstrategieën op Europees niveau (Teichler 2009), die bijdroegen tot het ontstaan van het Bologna-proces. Het Bologna-proces kent zijn oorsprong in 1999, toen 29 Europese regeringen zich engageerden om complementaire hervormingen in het hoger onderwijs door te voeren. Deze hervormingen hadden als doel om een Europese Hogeronderwijsruimte (EHOR) van gelijkwaardige nationale onderwijssystemen tot stand te brengen (Keeling 2006). Het promoten van internationale mobiliteit – zowel van studenten als van docenten – blijft een essentieel onderdeel van dit proces. Zo werd er op de conferentie voor Europese ministers voor hoger onderwijs in 2009 afgesproken dat tegen 2020 twintig procent van alle afgestudeerden een buitenlandse ervaring op zak zou moeten hebben (Leuven/Louvain-la-Neuve Communiqué 2009).

Vanuit politieke hoek wordt aan het Erasmusprogramma vooral belang gehecht om twee redenen. Ten eerste is er sprake van een economische finaliteit: studenten die een studieperiode in het buitenland doorbrengen, zouden in hun latere carrière gemakkelijker mobiel zijn binnen de Europese arbeidsmarkt, en op die manier de competitiviteit van Europa in de globale kenniseconomie waarborgen. Wij focussen ons in dit artikel echter op de tweede belangrijke finaliteit van het Erasmusprogramma, namelijk het verenigen van Europese jongvolwassenen met als doel een *People's Europe* te consolideren en Europese burgers te creëren (Corbett 2003; de Federico de la Rúa 2008; King & Ruiz-Gelices 2003; Papatsiba 2005; 2006; Sigalas 2010). Deze intentie wordt onder andere duidelijk in de ontwikkeling van een 'Europese Dimensie' in het onderwijs sinds 1988 (Papatsiba 2006). Hoewel deze 'Europese Dimensie' vermeld wordt in verschillende mededelingen van de Europese Commissie (zie bijvoorbeeld COM (2011) 413 final), blijft het onduidelijk wat ze juist inhoudt. Het is echter wel duidelijk dat mobiele studenten stevast beschouwd worden als een ideale groep om een Europese identiteit te promoten. Deze studenten maken immers ten volle gebruik van het vrij verkeer van personen, krijgen daardoor de kans zich in te leven in een nieuwe omgeving en duurzame contacten te leggen met hun internationale leeftijdsgenoten, en verwerven op die manier het potentieel een ander Europa te bewerkstelligen (Favell 2009).

Ook in sociologische studies naar Europese identiteit wordt er regelmatig naar Erasmusstudenten verwezen als een groep die gemakkelijk een Europese identiteit zou omarmen (zie bijvoorbeeld Favell 2009; Fligstein 2008). Het overgrote deel van deze studies draagt echter geen of zwak empirisch materiaal aan om deze stelling te onderbouwen. Hoewel er sprake is van een hernieuwde sociologische belangstelling voor het ontstaan en de ontwikkeling van een Europese identiteit, blijft de invloed van studentenmobiliteit op dit proces nog te weinig empirisch onderbouwd. Met dit artikel wensen wij dit hiaat in de wetenschappelijke literatuur deels op te vullen, en dieper in te gaan op de invloed van Europese studentenmobiliteit op Europese identiteitsvorming aan de hand van een aantal casestudies. Daarbij gaan we als volgt te werk: sectie 2 bespreekt de theoretische achtergrond van de analyse. In de derde sectie van het artikel gaan we dieper in op het onderzoeksdesign en de operationalisering. In de vierde sectie bespreken we de toegepaste analysemethode en de daaruit volgende bevindingen. Tot slot geven we de beperkingen van het onderzoek aan, evenals mogelijkheden voor verder onderzoek. De gepresenteerde data zijn een onderdeel van het breder doctoraatsonderzoek van een van de auteurs.

2. Theoretische achtergrond

2.1 Studentenmobiliteit

Hoewel er vanuit wetenschappelijke hoek een groeiende aandacht is voor Europese studentenmobiliteit, blijft het meeste onderzoek tot op vandaag beperkt tot beschrijvende statistieken, en is het weinig empirisch en theoretisch onderbouwd (de Federico de la Rúa 2003). Daarnaast zijn de bestaande studies nog te veel gericht op de specifieke situatie in afzonderlijke landen (Gargano 2009) – ondanks het evidente internationale karakter van het fenomeen (Van Mol 2011a). Het wetenschappelijk onderzoek naar studentenmobiliteit binnen Europa blijft bovendien gefocust op vreemdetaalverwerving (Zhang 2009), de stimuli en drempels van studentenmobiliteit (Findlay, King, Stam & Ruiz-Gelices 2006), persoonlijke ontwikkeling (Teichler 2004), de professionele meerwaarde van een studieverblijf in het buitenland (Bracht *et al.* 2006) en interculturele communicatie (Anquetil 2006). Hoewel er de laatste jaren theoretische vooruitgang is gemaakt (zie bijvoorbeeld Findlay, King, Stam & Ruiz-Gelices 2006; Murphy-Lejeune 2002; Sigalas 2010), staat het onderzoek over Europese studentenmobiliteit nog in zijn kinderschoenen.

Studentenmobiliteit kan beschouwd worden als een specifieke vorm van migratie (Van Mol 2008; 2011b). Ze onderscheidt zich van meer traditionele migratievormen zoals arbeidsmigratie, die doorgaans gemotiveerd zijn door directe economische doeleinden. Studentenmobiliteit is echter voornamelijk gemotiveerd door

ervarings-, reis- en ontspanningsdoeleinden (King 2002).² Mobiele studenten kunnen daarom beschouwd worden als een migratorische elite (Musgrove 1963) die in de regel niet afkomstig is uit de lagere sociale strata van de maatschappij en die over voldoende economisch kapitaal kan beschikken om een studieperiode in het buitenland te bekostigen.

Vanuit sociologisch perspectief kan de toenemende studentenmobiliteit gekaderd worden binnen de overgang van de moderne naar de postmoderne samenleving (Urry 2007). Het fenomeen kan bovendien geconceptualiseerd worden als een product van de globalisering, zowel algemeen (door de toename van de globale stromen van goederen, kapitaal, mensen, ideeën enz.), als van het hoger onderwijs in het bijzonder (Altbach & Teichler 2001). Studentenmobiliteit kan op die manier begrepen worden als deel van de 'doe-het-zelfbiografie' (Beck en Beck-Gernsheim 2002) van jongvolwassenen (Findlay, King, Stam & Ruiz-Gelices, 2006; King & Ruiz-Gelices 2003). Deze jongvolwassenen worden gevormd in een maatschappij die wordt gekarakteriseerd door een overvloed aan keuzes (Giddens 1991). Anthony Giddens (1991) spreekt in dit verband over de mobiele aard van zelfidentiteit: een enorme toename aan opties op het vlak van mogelijke levensstijlen en levensplannen. De ervaring in het buitenland is maar één van de opties waaruit studenten kunnen kiezen.

2.2 Europese identiteit

Wij volgen Richard Jenkins (2008), Rogers Brubaker (2004) en Brubaker en Frederick Cooper (2000) in hun benadering van het concept 'identiteit' als zijnde continu veranderende processen van identificaties. Deze identificaties zijn tijds- en contextgebonden en helpen een individu om de sociale realiteit te ordenen. Zo beschouwd zijn identiteiten allesbehalve stabiel of homogeen en worden ze gevormd door interactie met elkaar en de omgeving. Het is belangrijk een onderscheid te maken tussen relationele identificatie, waarbij een individu zichzelf een plaats geeft in een sociaal netwerk, en structurele identificatie, waarbij lidmaatschap van een bepaalde groep gebaseerd is op één of meer gemeenschappelijke kenmerken (zoals bijvoorbeeld nationaliteit) (Brubaker & Cooper 2000). Identiteit draait echter niet louter om hoe we onszelf zien en positioneren in onze sociale realiteit en samenleving, maar evenzeer om hoe we door anderen geassocieerd worden (Brubaker & Cooper 2000; Jenkins 2008). We beschouwen identiteit daarom als een dynamisch gegeven dat dus alleen maar kan bestudeerd worden in relatie tot de specifieke spatio-temporele context waarin het ontstaat.

Bij uitbreiding benaderen wij de term Europese identiteit als een geheel van processen van identificatie met Europa. Aangezien er verschillende manieren zijn om zich hiermee te identificeren (politiek, cultureel, religieus, enz.), kiezen we ervoor om niet te vertrekken vanuit een vastomlijnde definitie van Europese

identiteit. Wij volgen Georg Datler, Claire Wallace en Reingard Spannring (2005) in hun verduidelijking dat mensen die een gelijkaardig identificatieproces doorlopen niet noodzakelijk gelijk worden als resultaat van deze gedeelde identiteit. We gaan er immers vanuit dat elk individu beschikt over meervoudige identiteiten. Een gedeelde identiteit hoeft evenmin te leiden tot een strenge afbakening van de groepsgrenzen tegenover buitenstaanders; individuen kunnen zich immers op meerdere manieren identificeren met anderen.

Binnen de sociale wetenschappen ontbreekt het tot op vandaag aan gedetailleerde en vergelijkende analyses over hoe mensen Europa juist percipiëren (Kufer 2009). Hoewel er de laatste jaren vooruitgang is gemaakt binnen het domein van de sociologie (zie bijvoorbeeld Recchi & Favell 2009), kan er gesteld worden dat er nog maar weinig empirisch-sociologische theorievorming rond Europese identiteit ontwikkeld is (de Federico de la Rúa 2007). Wij volgen dan ook de aanbeveling van Adrian Favell en Virginie Guiraudon (2009) om een sociologische analyse van Europese identiteit te laten vertrekken vanuit empirische vaststellingen.

Sociologen hebben zich tot hiertoe veelal geconcentreerd op de Europese instituties en de ontwikkeling van sociale interacties binnen dat kader. Op die manier wordt de studie naar de ontwikkeling van een Europese identiteit haast onopgemerkt gekoppeld aan de studie van politieke elites en een politieke benadering van het territorium Europa, terwijl processen van identificatie en identiteitsvorming zich even goed binnen andere maatschappelijke domeinen kunnen afspelen. Dit is niet meteen bevorderlijk geweest voor het debat over Europese identiteit – hoewel de waarde van deze studies ook niet miskend mag worden – aangezien identiteiten gevormd worden door sociale processen die ervaringsgerelateerd zijn (Checkel & Katzenstein 2009). Deze studies gaan immers veelal voorbij aan de betekenis van Europa in het alledaagse leven van de burgers. Een studie van Europese identiteit in sociologisch perspectief moet dieper gaan, en de Europese maatschappij en bevolkingsgroepen waarin ze haar oorsprong vindt bestuderen (Favell & Guiraudon 2009).

In veel studies wordt er gekeken naar institutionele processen die Europese identiteitsvorming van bovenaf zouden beïnvloeden (zie bijvoorbeeld Wintle 1998). Vanuit die invalshoek bekeken, blijken er eerder weinig gemeenschappelijke referentiepunten (zoals een gemeenschappelijke vlag, een hymne, enz.) te bestaan waarmee Europeanen zich kunnen vereenzelvigen. Dit soort van conceptualisering van collectieve identiteiten loopt echter veelal vast, omdat ze vertrekken vanuit het idee dat primordiale, culturele of linguïstieke gelijkenissen *per se* een sociale gemeenschap constitueren (Kantner 2006). Aangezien we niet weten of deze karakteristieken werkelijk relevant zijn, en of überhaupt een goede kennis van een Europa verbonden is aan een sterke Europese identiteit (Eder 2009), verwarren deze studies de ontologische dimensie met de heuristische dimensie van zelfidentificatie van leden van een gemeenschap. Deze studies gaan dus te veel

uit van de invloed van structuren op het individu, en onderkennen onvoldoende de agency van het individu bij de totstandkoming van collectieve identiteiten.

Wij stellen dan ook een sociaal-constructivistische benadering voor, waarbij voor de studie van identiteiten vertrokken wordt vanuit het perspectief van het individu, en Europese identiteit als een sociale constructie wordt gezien (Fan 2008). Het is echter belangrijk om hierbij de samenhang met en mogelijke invloed van de structuren niet uit het oog te verliezen. Zoals eerder vermeld, zijn er verschillende manieren waarop men zich met Europa kan identificeren. Aangezien er nog steeds discussie bestaat over het antwoord op de vraag of een Europese identiteit nu een EU-identiteit is dan wel een meer gelaagde Europese identiteit (Savvides 2006), vertrekken we niet vanuit een vastomlijnde definitie. Het verschil dat in sommige studies gemaakt wordt tussen politieke (*sense of citizenship*) en culturele identiteiten (*sense of communal identity*) (Mayer & Palmowski 2004; Thomassen & Bäck 2008) namen we wel mee in onze benadering; Europese identiteit hoeft niet – zoals in veel studies wel gebeurt – gelijkgeschakeld te worden aan identificatie met de Europese Unie (EU) en haar instellingen. Op deze manier bestaat er ruimte om de respondenten hun idee van Europa te laten formuleren, en zo tot nieuwe inzichten in Europese identiteitsvorming te komen. Vanuit deze optiek kan Europa dus eventueel onderverdeeld worden in meervoudige ‘Europa’s’ (Eder 2009).

2.3 Studentenmobiliteit en Europese identiteit

Internationale studenten vormen een ideale groep om Europese identiteitsvorming te onderzoeken aan de hand van interactie tussen individuen van verschillende nationaliteiten. Verrassend genoeg blijft dit soort onderzoek schaars. Neil Fligstein (2008) stelt bijvoorbeeld dat de jonge Europese bevolking zich sneller identificeert met Europa. Dit gegeven komt ook terug in het onderzoek van María Ros, Miryam Rodríguez en Cristina Casado (2008). Zij stellen dat de meest voorkomende identiteit bij Europese jongeren een nationale identiteit is, of een combinatie van een nationale identiteit met een Europese. Russell King en Enric Ruiz-Gelices (2003) stellen op hun beurt dat sociale interactie met andere internationale studenten en studenten van het gastland waarschijnlijk een sleutelrol speelt in de totstandkoming van een Europese identiteit, maar kunnen geen empirische data inzake sociale interactie voorschotelen om deze veronderstelling te onderbouwen. Onderzoek van Nicola Savvides (2006) bij studenten van Europese scholen maakte het belang van interactie echter wel al duidelijk. Volgens haar studie heeft de interactie tussen studenten onderling een grotere invloed op de ontwikkeling van een Europees identiteitsgevoel dan het schoolprogramma zelf.

De bestaande studies over de invloed van studentenmobiliteit op Europese identiteit zijn schaars en ontoereikend. We zijn op de hoogte van drie studies

waarin deze link empirisch onderzocht werd; zij zijn echter niet zonder problemen. Zo baseert Neil Fligstein (2008) de conclusie dat studentenmobiliteit de ontwikkeling van een Europese identiteit stimuleert op data zoals de taalkennis van de universiteitsstudenten en hun reiservaring. Dit zijn echter twijfelachtige variabelen: wie twee of meer Europese talen kent, en/of reiservaring heeft in Europese landen, hoeft zich daarom immers niet *per se* (meer) Europees te voelen. De studie van Russell King en Enric Ruiz-Gelices (2003), evenals die van Emmanuel Sigalas (2010) zijn conceptueel verder ontwikkeld en werden onderbouwd door eigen empirische data, maar blijven nog sterk gebonden aan een nationale context. Bovendien maakt Emmanuel Sigalas in zijn studie geen onderscheid tussen de nationaliteiten van inkomende mobiele studenten, wat een vertekend beeld geeft, aangezien verschillende studies uitwijzen dat er verschillen zijn in Europese identiteit naar gelang van het herkomstland.

Een empirisch gefundeerde sociologische studie over de invloed van studentenmobiliteit op de totstandkoming en uitbouw van een Europese identiteit kan dus een waardevolle aanvulling zijn op het huidige onderzoek over dit thema.

3. Design, data en operationalisering

3.1 Design: een mixed-method-benadering

Dit artikel is gebaseerd op een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethodes. Het kwantitatieve luik bestaat uit een online enquête, afgenomen bij studenten aan tien universiteiten in België, Italië, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal en Slovenië. De universiteiten werden geselecteerd op hun aandeel in uitgaande studentenaantallen via het Erasmusprogramma. De geselecteerde landen zijn gesitueerd in verschillende delen van Europa en hebben een verschillende relatie tot de Europese Unie. Louter kwantitatieve data zouden het onderzoek naar Europese identiteit echter te veel beperken. Surveys kunnen immers niet altijd blootleggen wat respondenten echt menen wanneer ze duidelijk maken of ze zich al dan niet Europees voelen (Bruter 2004). Kwantitatief onderzoek zou dus de diepere betekenis van de identificatieprocessen niet aan de oppervlakte brengen.

Russell King en Enric Ruiz-Gelices (2003) wezen bijvoorbeeld reeds op de nood aan kwalitatief veldwerk teneinde een gesofisticeerde analyse van het effect van een studieperiode in het buitenland op Europese identiteitsvorming te maken. De combinatie van een Web Survey en diepte-interviews wordt in de surveyliteratuur bovendien beschouwd als een zeer effectieve manier om een hogere validiteit en verklarende kracht te verkrijgen (Vehovar & Lozar Manfreda 2008). Teneinde de

onbeantwoorde vragen van de kwantitatieve datacollectie te kunnen beantwoorden, werden semigestructureerde diepte-interviews afgenomen en focusgroepen georganiseerd in België, Italië, Noorwegen en Polen. Zowel voor de kwantitatieve als kwalitatieve dataverzameling werd de term ‘Europese identiteit’ nooit vermeld, teneinde de antwoorden van respondenten niet te sturen; het is immers mogelijk dat ‘Europese identiteit’ een louter theoretische constructie is.

3.2 Kwantitatief luik

3.2.1 *Data*

De online enquête werd op het einde van het academiejaar 2008-2009 afgenomen bij studenten Sociale en Politieke Wetenschappen, Taal- en Letterkunde, Economie en Business Studies en Ingenieursstudies aan tien universiteiten in zeven landen.³ De uiteindelijke database werd beperkt tot autochtone studenten om vertekening van de mate van identificatie met Europa tegen te gaan en de homogeniteit van de steekproef te garanderen. Om dezelfde reden werd ook de tweede generatie migranten uitgesloten van de analyse, evenals studenten ouder dan 26. De gemiddelde leeftijd van de studenten die deelnamen aan de bevraging was 22,12 jaar. De uiteindelijke database omvatte 1950 antwoorden. In dit artikel baseren we ons op het vierde deel van de enquête, waar respondenten gevraagd werd naar hun identificatie met Europa.

3.2.2 *Survey-ontwikkeling*

Aangezien er geen betrouwbare data bestaan om het effect van internationale mobiliteit op Europese identiteit te meten (Sigalas 2010), ontwierpen we zelf een enquête. De enquête werd aanvankelijk gebaseerd op bestaande surveys over studentenmobiliteit en Europese identiteit (bijvoorbeeld. Bruter 2005; Findlay, Stam, King & Ruiz-Gelices 2005; King & Ruiz-Gelices 2003; Murphy-Lejeune 2002). Ze werd verder verfijnd op basis van 23 exploratieve interviews in februari-maart 2009 met studenten aan de Universiteit Antwerpen en de Universitat de València. Zowel ex-mobiele, op dat moment mobiele en niet-mobiele studenten werden geïnterviewd. Vervolgens werd er een online pilotstudie uitgevoerd onder studenten van negentien Europese landen in april 2009. Deze pilotstudie werd verspreid via internetfora en in groepen op sociale netwerksites zoals Facebook. De enquête werd met de grootste zorg uitgewerkt, aangezien verschillende auteurs aangeven dat het design van een online enquête de respons, uitval en zelfs de kwaliteit van de antwoorden beïnvloedt (Couper, Traugott & Lamias 2001; Thorndike *et al.* 2009; Tourangeau, Couper & Conrad 2004). Antwoordcategorieën werden gerandomiseerd om vertekening van de antwoorden tegen te gaan.

3.3 Kwalitatief luik

3.3.1 *Data*

Er werden 32 semigestructureerde diepte-interviews en vier focusgroepen georganiseerd met studenten aan vier Europese universiteiten: de Università di Roma 'La Sapienza', Universitetet i Oslo, Uniwersytet Warszawski en de Universiteit Antwerpen. De keuze voor deze universiteiten was gebaseerd op hun geografische spreiding en op hun deelname aan de kwantitatieve dataverzameling. Alle studenten die deelnamen aan de interviews waren laatstejaarsstudenten op masterniveau. Aan elke universiteit werden vier interviews afgenomen met niet-mobiele studenten, en vier met ex-mobiele studenten. Een deel van de respondenten was een subsample van de online enquête, het andere deel werd willekeurig geselecteerd door universiteitspersoneel. De interviews werden getranscribeerd in de brontaal. De verwerking ervan gebeurde met Nvivo 8.

3.3.2 *Operationalisering*

De semigestructureerde diepte-interviews waren alle gebaseerd op dezelfde themalist. Alle vooropgestelde thema's dienden besproken te worden in de loop van het interview. Er werd bewust niet gekozen voor een vastomlijnde vragenlijst, om de respondenten voldoende ruimte te garanderen en specifieke ervaringen en eigen indrukken of getuigenissen aan bod te laten komen. In dit artikel baseren we ons voornamelijk op de antwoorden die aan bod kwamen bij het behandelen van het thema 'Europa', waarbij gestart werd met een brainstorm rond 'Wat is Europa?'. Hierna werd dieper ingegaan op de aangehaalde betekenissen. De interviews werden afgenomen in locaties gekozen door de respondenten, veelal hun favoriete koffiebars. Deze vertrouwde met de interviewlocatie en interviewomgeving kan de studenten geruststellen, wat bijdraagt tot de vertrouwelijke sfeer waarin het interview idealiter plaats dient te vinden. Om dezelfde reden werden de interviews afgenomen in een voor de respondenten vertrouwde taal (Engels, Italiaans, Nederlands of Spaans). De citaten die opgenomen zijn in dit artikel werden vertaald van de brontaal naar het Nederlands. De aangehaalde persoonsnamen van respondenten in dit artikel zijn pseudoniemen. Het totaal van de verzamelde data uit zowel het kwantitatieve als het kwalitatieve luik draagt bij tot de voorliggende analyse.

4. Analyse en resultaten

4.1 **Methode**

We verdeelden de kwantitatieve database in vier verschillende groepen, naar gelang van de mobiele situatie van de respondenten. De groep van niet-mobiele

studenten (n = 197) bestaat uit de studenten die aanduidden dat ze geen enkel voornemen hadden om een studieperiode in het buitenland door te brengen tijdens hun universitaire loopbaan. De potentieel mobiele studenten (n = 668) bestaan uit diegenen die nog niet wisten of ze al dan niet in het buitenland wilden studeren. De groep van toekomstig mobiele studenten (n = 562) zijn de studenten die aanduidden dat ze zeker een studieperiode in het buitenland wilden doorbrengen tijdens hun opleiding.⁴ Het onderscheid tussen deze twee laatste groepen is belangrijk, omdat we veronderstellen dat de groep van de toekomstig mobiele studenten meer internationaal georiënteerd zal zijn, wat *a priori* een andere houding tegenover Europa met zich zou kunnen meebrengen. De laatste groep, die van de mobiele studenten (n = 523), bestaat uit de studenten die een studieperiode in het buitenland doorbrachten of op het moment van de datacollectie in het buitenland studeerden. Tabel 1 toont de groepsverdeling per land.⁵

Tabel 1. Aantal studenten per groep en per land

Groep	België		Italië		Nederland		Noorwegen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
NM	82	13,55	16	5,54	74	22,02	4	11,43
PM	261	43,14	84	29,07	136	40,48	11	31,43
TM	176	29,09	89	30,80	78	23,21	8	22,86
M	86	14,21	100	34,60	48	14,29	12	34,29
Groep	Polen		Portugal		Slovenië			
	N	%	N	%	N	%		
NM	6	2,31	4	1,21	11	11,58		
PM	48	18,46	78	23,64	50	52,63		
TM	93	35,77	96	29,09	22	23,16		
M	113	43,46	152	46,06	12	12,63		

NM = Niet-mobiel/PM = Potentieel mobiel/TM = Toekomstig mobiel/M = Mobiel

Uit bovenstaande tabel blijkt dat de verdeling van de groepen sterk varieert per land. Aangezien de assumpties van een normale distributie van de data en homogeniteit van variantie geschaad werden, pasten we non-parametrische methodes toe op de database.⁶ De kwantitatieve resultaten inzake identificatie met Europa zijn gebaseerd op de resultaten van drie vragen uit de enquête. Een zevenpunts Likertschaal bracht in kaart in welke mate de participerende studenten zich identificeren met Europa. Daarnaast werd een vijfpunts Likertschaal gebruikt waarop de participerende studenten konden aangeven in hoeverre ze zich 'Europeaan' en 'Europees burger' voelen.

4.2 Resultaten

4.2.1 Algemene verschillen

In de enquête werd de participanten gevraagd om een score te geven aan hun identificatie met Europa, evenals aan de mate van identificatie als Europees burger en Europeaan. De vraag naar identificatie met Europa maakte deel uit van een grotere schaal, waarbij studenten hun identificatie met hun dorp/stad – regio – land – Europa – en de wereld moesten duiden. Het onderscheid tussen identificatie als Europees burger en Europeaan was belangrijk in het licht van het eerder bepaalde theoretische onderscheid dat in verschillende studies gemaakt wordt tussen een politieke identificatie met de Europese Unie (*sense of citizenship*), en een identiteit die breder gaat dan het louter politieke (*sense of communal identity*) (Mayer & Palmowski 2004; Thomassen & Bäck 2008). De gemiddelden per land kunnen teruggevonden worden in bijlage 1.

Uit de cijfergegevens in bijlage 1 wordt duidelijk dat er voor alle landen, uitgezonderd Noorwegen en Polen, een lineaire trend kan teruggevonden worden inzake identificatie met Europa. Deze lineaire trend vinden we niet terug in de identificatiescores als Europees burger en Europeaan. Er blijkt echter wel voor alle landen een verschil te bestaan tussen de niet-mobiele en de mobiele studenten, waarbij deze laatste groep hoger scoort op deze twee vragen. Interessant is echter op te merken dat er geen lineaire trend terug te vinden is over de groepen van de potentieel mobiele, toekomstig mobiele en mobiele studenten, wat er eventueel op zou kunnen wijzen dat de intra-Europese mobiliteitsprogramma's identificatiepatronen niet overdreven sterk beïnvloeden.

Om statistisch significante verschillen tussen de gemiddelden bloot te leggen, pasten we een Kruskal-Wallis-test toe (zie tabel 2). Deze test maakt duidelijk dat de verschillen inzake de identificatiepatronen tussen de studentengroepen in Noorwegen en Slovenië over de gehele lijn statistisch niet significant zijn.

Tabel 2. Kruskal-Wallis test.

	België		Italië		Nederland		Noorwegen	
	H(3)	p	H(3)	p	H(3)	p	H(3)	p
Europa	10.60	.015*	13.33	.004*	14.65	.002*	4.46	.218
Europees burger	15.82	.001*	11.85	.007*	1.84	.617	5.37	.147
Europeaan	7.89	.048*	11.88	.005*	5.05	.171	7.03	.062
	Polen		Portugal		Slovenië			
	H(3)	p	H(3)	p	H(3)	p		
Europa	3.16	.384	11.41	.009*	4.04	.268		
Europees burger	2.17	.573	11.48	.007*	5.98	.110		
Europeaan	8.99	.027*	4.30	.223	4.60	.208		

* Significant op het .05 niveau.

Verschillen inzake identificatie met Europa zijn terug te vinden bij de Belgische, Italiaanse en Nederlandse studenten. Bij Poolse studenten blijkt er alleen maar een verschil te bestaan tussen de verschillende groepen inzake hun identificatie als 'Europeaan'. Tabel 2 vertelt ons echter niet welke groepen juist van elkaar verschillen. Daarom voerden we verschillende Mann-Whitney-testen toe op de significante verschillen uit tabel 2. De resultaten hiervan worden in de volgende sectie van het artikel besproken.

4.2.2 *Een Europa van regio's?*

Een statistische analyse van de groepsverschillen (Mann-Whitney-test) laat ons toe de deelnemende landen in twee groepen te verdelen. Een eerste groep bestaat uit de landen waar er inzake identificatie met Europa statistisch significante verschillen blijken te bestaan tussen studenten die in hun thuisland blijven en hun mobiele tegenhangers (zie bijlage 2). In deze landen blijken er echter weinig verschillen te bestaan tussen de potentieel en toekomstig mobiele studenten enerzijds, en de mobiele studenten anderzijds. België, Italië, Nederland en Portugal volgen deze trend.

In de andere groep landen zijn er geen significante verschillen op te merken tussen de vier groepen wat betreft hun identificatie met Europa. Deze groep omvat Noorwegen, Polen en Slovenië. Het kwantitatief onderzoek laat echter niet toe te duiden waarom er al dan niet statistische verschillen konden waargenomen worden. De koppeling met een kwalitatief onderzoeksluik zorgde hier voor een oplossing. Woorden en narratieven kunnen immers een betekenislaag en extra kleur toevoegen aan cijfers en nummers (Hesse-Biber 2010). Zoals eerder aangegeven, werden telkens vier niet-mobiele en vier ex-mobiele laatstejaarsstudenten geïnterviewd. Op deze manier verzekerden we ons ervan dat de geïnterviewde niet-mobiele studenten niet tot de potentieel of toekomstig mobiele groep behoorden – aangezien ze de kans om in het buitenland te studeren niet benut hebben. Bovendien garandeerden we zo de complementariteit en vergelijkbaarheid van de kwantitatieve en kwalitatieve data.

Aangezien er geen kwalitatief onderzoek werd verricht in Nederland, Portugal en Slovenië, zullen we deze landen verder niet bespreken in dit artikel. Verder kwalitatief onderzoek in deze landen zou kunnen bevestigen of deze landen zich inschrijven in de logica van één van bovenstaande groepen.

4.2.3 *België en Italië*

De kwantitatieve resultaten van België en Italië lopen in grote mate parallel, en ook op basis van de analyses van de interviews konden gelijkenissen tus-

sen de twee landen gevonden worden. Beide landen waren reeds van bij het begin betrokken bij het Europees verhaal, met de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal in 1952. Hierdoor groeiden de participerende studenten op in een zich steeds verder ontwikkelend Europa, in tegenstelling tot de Noorse en Poolse studenten. Uit het kwantitatieve luik van het onderzoek werd duidelijk dat er een verschil bestaat tussen de niet-mobiele en de mobiele studenten inzake hun identificatie met Europa (zie bijlage 1). Uit de diepte-interviews bleek dat de niet-mobiele studenten sceptischer staan tegenover Europa en veeleer over de nadelen van de participatie van hun land aan de Europese Unie rapporteerden.

De studenten die reeds een buitenlandse ervaring achter de rug hadden, stonden positiever tegenover de Europese Unie en Europa in het algemeen. Vooral opvallend is hun ervaringsgerelateerd idee van Europa. Bij een brainstorming over het begrip 'Europa', associeerden zij deze term in de eerste plaats met hun eerstehandservaringen met het buitenland, hun reiservaringen en de uitbouw en het onderhoud van een internationaal sociaal netwerk. Hun discours over deze onderwerpen bleef in tijd en ruimte niet beperkt tot louter hun studieperiode in het buitenland. Zo onderstreepten respondenten het belang van deze periode als startpunt voor de uitbouw van hun internationaal netwerk van vrienden en als aanzet tot latere verplaatsingen binnen Europa en de wereld. Op deze manier legden ze een klemtoon op de sociale invulling en beleving ervan. Een politieke benadering van het begrip 'Europa' kwam pas op de tweede plaats. Europese studentenmobiliteit draagt in dit opzicht dus bij tot het concreet maken van Europa, dat op deze manier een realiteit wordt waarmee studenten voeling en ervaring hebben. Mobiele studenten gaan zo voorbij aan een louter politieke invulling van het begrip, en creëren een eigen 'ervaringsgerelateerd Europa', dat gekenmerkt wordt door persoonlijke internationale contacten, mobiliteit en opgedane ervaringen. Dit betekent niet noodzakelijk dat studenten zich niet bewust zijn van de institutionele aspecten van de Europese integratie – zij maken immers onder andere gebruik van het vrij verkeer van personen, een thema dat in alle discours terugkwam. Zo stelde Luciana, een 24-jarige Italiaanse studente Economie die via het Erasmusprogramma in Duitsland studeerde:

“De gedachte te sparen om een Europese hoofdstad te bezoeken tijdens een weekend bevalt me. Dit kan heel spontaan gebeuren, maar als je er bij stilstaat; zonder de Europese integratie was dit iets dat je moest doen met een paspoort, visum, naar de ambassade gaan... het was niet iets spontaans. [...] Europa is om die reden aanwezig in mijn leven; ik heb een vriendin in Parijs, één in Kopenhagen, een andere in Brugge, bij Brussel. Dus het is mijn heden en het zal mijn toekomst zijn, want ik weet niet of ik in Rome zal wonen of in een andere stad, maar de mobiliteit in dit tijdperk is erg belangrijk.”

Ex-mobiele studenten gebruiken dus de voordelen van de politieke integratie om zich een eigen ervaringsgerelateerd Europa toe te eigenen en te onderhouden.

Eerder werd reeds aangetoond dat een studieperiode in het buitenland een overgang van een politieke opvatting van Europa naar een bredere invulling van het begrip met zich meebrengt (Van Mol 2010). We merken dus een verschuiving van een identiteitsbeleving als Europees burger naar een bredere Europese identiteit. In het discours van de ex-mobiele studenten werd duidelijk dat dit het gevolg is van socialisatieprocessen in het buitenland. Zij komen immers terecht in een acculturatieve arena (Pels & de Haan 2007): een nieuwe omgeving waarin ze hun sociale contacten opnieuw moeten opbouwen en zich moeten aanpassen. Het gevolg hiervan zijn intensieve socialisatieprocessen in het buitenland – vooral tijdens de beginperiode – waarbij er *de facto* groepsgrenzen afgebakend worden. In hun discours verwezen de Belgische en Italiaanse studenten veelal naar gelijkenissen met andere Europeanen (lokale studenten inbegrepen), die onbewust gedefinieerd lijken te worden als leden van de *in-group*. Verschillen met studenten van buiten geografisch Europa (de *out-group*) werden benadrukt tijdens de gesprekken. Zo wijzen respondenten op de gepercipieerde verschillen met bijvoorbeeld ‘Afrikanen’, ‘Chinezen’, ‘Amerikanen’ – die ook onder deze algemene termen benoemd worden. Dit betekent echter niet dat deze studenten geen vriendschap sloten met studenten van buiten Europa of hen niet tot hun vriendenkring toelieten. Met andere woorden, de perceptie van een *in-* en *out-*groep bleef bestaan doorheen de gehele studieperiode maar stond vriendschapscontacten tussen leden van deze groepen niet in de weg.

4.2.4 Noorwegen

In het kwantitatieve luik werden geen significante verschillen tussen de vier studentengroepen in Noorwegen vastgesteld (zie tabel 2). Hieruit mogen we concluderen dat studentenmobiliteit geen rechtstreekse invloed heeft op de mate waarin Noorse jongvolwassenen zich identificeren met Europa. De tabel legt echter niet uit waarom dit zo is. Diepte-interviews met Noorse studenten maakten duidelijk dat er eerder sprake is van een verbondenheid met andere Noord-Europese landen dan met Europa.

Een voor de hand liggende verklaring hiervoor kan op het macroniveau gevonden worden. Noorse studenten zijn immers – in tegenstelling tot hun Belgische of Italiaanse collega’s – niet opgegroeid binnen de Europese politieke integratie. Zo blijkt er geen voldoende breed maatschappelijk draagvlak te bestaan om een Noors lidmaatschap aan de Europese Unie via een referendum goed te keuren. Noorwegen is tot op vandaag dan ook eerder verbonden met zijn/haar Noord-Europese burens, bijvoorbeeld via de Noordse Raad. Deze politieke realiteit wordt ook zichtbaar in de discours van de geïnterviewde studenten. Wanneer we over het begrip ‘Europa’ brainstormden, werd Scandinavië stevast afgeschilderd als zijnde verschillend van Europa. Zo stelde Anne, een 26-jarige studente Taal-en Letterkunde die via het Erasmusprogramma in Duitsland studeerde:

“Het is wij hier in het Noorden en dan is er de rest van Europa. [...] We zijn ook heel erg noordelijk en geen deel van het centraal-Europese ding. [...] Het is meer Noorwegen en Scandinavië, ja. Denemarken is onze verbinding met Europa.”

Sara, een 22-jarige studente Economie die via het Erasmusprogramma in België en Frankrijk studeerde, formuleerde het zo:

“We zijn ook zo afgescheiden van de rest van Europa, wij zijn hier in het noorden en dan is de rest van Europa daar beneden en ik denk dat je je veel meer Europees voelt als je van België bent dan wanneer je van Noorwegen bent. Je voelt je Scandinaviër, maar je voelt je ook erg Noors, dus het is Noorwegen, dan is het Scandinavië, dan is het pas Europa.”

Deze trend vonden we terug in verschillende interviews; respondenten verdeelden Europa in verschillende zones en gaven Scandinavië hierin een aparte plaats. Dit kwam zowel bij de mobiele als niet-mobiele studenten terug. Andere landen uit Noord-Europa werden doorgaans als ‘dichterbij’ beschouwd. Zo stelde Kaja, een 26-jarige studente Sociologie:

“Als ik op een dag zou ontwaken en ontdekken dat ik opeens in Zweden was, zou dit niet zo shockerend zijn voor mij. Maar het zou veel moeilijker zijn om te oriënteren, ja, als ik in België zou ontwaken.”

Hoewel de niet-mobiele studenten deze verbondenheid met hun Noord-Europese burens ook onderscheidden, legden zij, meer dan de ex-mobiele studenten, de nadruk op verschillen met andere landen uit de regio, zoals Zweden en Denemarken. In hun discours over de onderlinge verbondenheid van de Noord-Europese landen verwezen de niet-mobiele respondenten voornamelijk naar politieke en institutionele processen en entiteiten, terwijl ex-mobiele studenten hun verbondenheid met Scandinavië grotendeels op sociale contacten baseerden.

De Noorse studenten die een studieperiode in het buitenland doorbrachten, maakten een socialisatieproces door dat op een conceptueel niveau vergeleken kan worden met dat van de Belgische en Italiaanse studenten. Doorheen dit socialisatieproces definieerden zij immers ook een *in*- en *out*-groep, waarbij deze *in*-groep zich eveneens op een supranationaal niveau situeert. Het is echter interessant vast te stellen dat de leden van deze *in*-groep voornamelijk afkomstig zijn uit andere Noord-Europese landen. Op deze manier wordt duidelijk dat de Noorse studenten een onderscheid in nabijheid maakten tussen de groep van ‘Scandinaviërs’ (*in*-groep) en deze van ‘Europeanen’ (*out*-groep). Zo vergeleek Anne deze relatie met het onderscheid dat Britten maken tussen Groot-Britannië en het Europese vasteland:

“We [Anne en een Finse vriendin] praatten altijd over ‘wij en zij’, zoals Groot-Britannië altijd gekend is als Brittannië en het continent als de rest van Europa.”

Het is echter belangrijk aan te geven dat deze supranationale groepsafbakening niet alleen het resultaat is van zelfidentificatieprocessen, maar tevens beïnvloed wordt door het feit dat andere mobiele studenten hen als zodanig categoriseerden. Wie we denken dat we zijn is immers intrinsiek gerelateerd aan wie we denken dat anderen zijn, en *vice versa* (Jenkins 2008, 12). Noorse respondenten gaven tijdens de interviews aan dat zij door niet-Scandinaviërs vaak verward en over één kam geschoren werden met andere Noord-Europeanen. Grete, een 22-jarige studente Taal-en Letterkunde die een jaar in België studeerde, gaf het voorbeeld tijdens de focusgroep:

“Ze beschouwden me... ze weten het verschil niet [tussen Zweden en Noorwegen].

Ja, zeer vaak waren mensen als “Oh, en hoe is dat in Zweden?”. “Ik weet niet hoe dat in Zweden is, maar in Noorwegen is het zo. [lacht]”

Het kwalitatief onderzoeksluik maakt dus duidelijk dat de Noorse studenten hun identificatiepatronen in het buitenland veranderen als resultaat van socialisatieprocessen. Hierbij is hun Noord-Europese achtergrond constitutief, zowel vanuit interne als externe identificatie- en categoriseringsprocessen.

4.2.5 Polen

Ook in Polen werd kwantitatief onderzoek gekoppeld aan diepte-interviews, aangezien er geen statistisch significante verschillen gevonden konden worden tussen de vier groepen studenten. De diepte-interviews maakten duidelijk dat dit te wijten is aan de zichtbare aanwezigheid van Europa in het leven van de geïnterviewde Poolse studenten, ongeacht hun mobiele situatie. Zo vertelde Tomek, een 26-jarige student Wiskunde:

“De helft van onze reclame gaat over programma’s die gesponsord worden door de EU, je kan er niet naast kijken wanneer je bijvoorbeeld televisie kijkt of de krant leest. En wanneer je ziet hoe veel ze investeren in nog maar alleen infrastructuur.”

Ook hier kan een verschil opgemerkt worden tussen de groep van niet-mobiele en die van ex-mobiele studenten. Zo bleek tijdens de brainstorming over het begrip ‘Europa’ dat de niet-mobiele studenten hun idee voornamelijk koppelen aan een politieke invulling van de term. Zij zien immers de positieve economische gevolgen van de keuze deel uit te maken van de Europese Unie, en de daaraan gerelateerde investeringen in het land. Interessant is vast te stellen dat de ex-mobiele Poolse studenten – naar analogie met hun Belgische en Italiaanse collega’s – het begrip ‘Europa’ via hun eerstehandservaringen met het buitenland inkleuren. Evenals de Belgische en Italiaanse studenten voegen ze een sociale beleving van Europa toe aan het reeds bestaande politieke referentiekader. Zo stelde Alicja, een 23-jarige studente Journalistiek die via het Erasmusprogramma in Italië studeerde:

“[Mijn idee over Europa] werd meer open. [...] En ik ontmoette mensen van Europese landen waarover ik niet eens dacht als een Europees land. [...] Eigenlijk werd het woord [Europa] werd meer, ik ben me meer bewust van een aantal dingen, dankzij de mensen. [...] En het werd persoonlijker.”

Door hun ervaringen en door de uitbouw en het onderhoud van een internationaal netwerk, eigenen mobiele studenten zich dus als het ware Europa toe, en maken het tot een persoonlijk project.

5. Beperkingen en aanbevelingen

Ons onderzoek heeft een aantal beperkingen. In wat volgt zullen we deze bespreken en mogelijke richtingen voor toekomstig onderzoek aangeven. Ten eerste kunnen internationale studenten – zoals aangegeven in de theoretische achtergrond – beschouwd worden als een elite. Dit houdt in dat zij mogelijk tot een selecte maatschappelijke groep behoren die *a priori* sterker Europees geïntereerd is, en daarom ook eerder geneigd kan zijn om deel te nemen aan Europese uitwisselingsprogramma's. Het feit dat er statistisch gezien maar weinig verschillen waargenomen kunnen worden tussen de groepen van toekomstig mobiele studenten en mobiele studenten wijst reeds in deze richting. Uit onze interviews blijkt dat de houding van mobiele studenten ten opzichte van Europa meer gelaagd en doorleefd is geworden dankzij hun buitenlandse ervaring. De werkelijke invloed van een studieverblijf in het buitenland op de mate van identificatie met Europa kunnen we met onze data echter nog niet precies vaststellen. In een volgende fase van het bredere doctoraatsonderzoek wordt dit longitudinaal perspectief dan ook meegenomen. De deelnemende studenten worden nog tweemaal bevraagd (voor en na de uitwisseling), waarna er *normaliter* een schatting zal kunnen gemaakt worden van de werkelijke invloed van deze programma's op hun identificatie met Europa.

Een tweede beperking betreft de kleine steekproeven van Noorse studenten en die van niet-mobiele studenten in Polen en Portugal. Verder onderzoek in deze landen zou gepland moeten worden, teneinde na te gaan of een grotere steekproef tot gelijkaardige resultaten leidt.

Ten derde hebben we in dit artikel de mogelijke invloed van een aantal variabelen buiten beschouwing gelaten. Toekomstig onderzoek naar de mogelijke invloed van factoren zoals gender, studierichting en bestemmingsland op Europese identiteitsvorming zou echter bijzonder relevant zijn.

Ten vierde hebben we ons beperkt tot intra-Europese studentenmobiliteit. Het zou echter interessant zijn na te gaan of eenzelfde patroon teruggevonden kan worden bij studentenmobiliteit naar bestemmingsregio's buiten Europa.

Tot slot lag de focus op enkele individuele landencases. Vergelijkend onderzoek, waarbij er wordt nagegaan of onze bevindingen voor Noorwegen extrapoleerbaar zijn naar andere Noord-Europese landen dringt zich dan ook op. Om de veralgemeenbaarheid van de resultaten van onze Poolse case na te gaan, dient eenzelfde oefening eveneens gemaakt te worden in andere recent toetreden EU-lidstaten.

6. Conclusie

Centraal in dit artikel stond de vraag of Europese studentenmobiliteit al dan niet een invloed uitoefent op de ontwikkeling van een Europese identiteit. Om deze vraag empirisch te bestuderen, werd een multimethodische benadering toegepast. In het kwantitatieve luik onderscheidde we drie categorieën op basis van de mate waarin deze studenten aangaven in de toekomst al dan niet een studieperiode in het buitenland te willen doorbrengen; de niet-mobiele, de potentieel mobiele en de toekomstig mobiele studenten. Studenten die reeds een studieervaring in het buitenland achter de rug hadden, vormden een vierde categorie. Statistisch significante verschillen tussen deze groepen werden aangetroffen in België, Italië, Nederland en Portugal. In Noorwegen, Polen en Slovenië werden echter geen statistisch significante verschillen aangetroffen. Kwalitatief onderzoek – in België, Italië, Polen en Noorwegen – hielp om de aangetroffen verschillen in statistische significantie te verklaren.

Een eerste belangrijke vaststelling is dat de historische aanwezigheid van een land in de Europese Unie de identificatiepatronen van studenten met Europa beïnvloedt. Zo kan de afwezigheid van een statistisch significant verschil tussen de niet-mobiele en de mobiele studenten in Polen verklaard worden door het recente EU-lidmaatschap en in het bijzonder de alomtegenwoordigheid van Europese fondsen. Uit de discours van de niet-mobiele studenten blijkt dat er reeds een hoge mate van identificatie met Europa bestaat, te verklaren door de zichtbare aanwezigheid van de Europese Unie in hun alledaagse leven. Ook wat Noorwegen betreft, verklaarden de interviews de afwezigheid van een statistisch significant verschil. Aangezien Noorwegen geen deel uitmaakt van de Europese Unie, worden de Noorse studenten veel minder geconfronteerd met de verschillende mogelijke conceptualisaties van ‘Europa’, en is de aanwezigheid van het begrip ‘Europa’ in hun leven erg laag. Uit de discours van alle Noorse studenten blijkt dat zij zich eerder met een andere supranationale eenheid, namelijk Scandinavië, identificeren. Uit de interviews in België en Italië, twee landen die al van bij hun ontstaan deel uitmaakten van de Europese Unie, werd duidelijk dat er inzake identificatie met Europa veel markantere verschillen tussen de niet-mobiele en mobiele studenten bestaan. Aangezien deze studenten opgroeiden in een stichtende lidstaat van de Europese Unie, is deze realiteit voor hen een

soort onopvallende vanzelfsprekendheid geworden. De dagelijkse gevolgen van het lidmaatschap van de Europese Unie zijn in België en Italië dus veel minder zichtbaar dan ze op dit moment in, bijvoorbeeld, Polen zijn.

Een tweede belangrijke vaststelling is dat mobiele studenten een extra betekenislaag aan het begrip 'Europa' toevoegen. In hun discours komt in de eerste plaats een sociale beleving van Europa naar voren, die aan de politieke en culturele benadering toegevoegd wordt. Deze trend is echter minder sterk aanwezig bij de Noorse studenten, aangezien zij zich immers eerder identificeren met die andere supranationale entiteit: Scandinavië. Interne en externe identiteitswaarnemingen liggen aan de basis van deze verschuiving naar het sociale. Studenten moeten immers hun sociaal netwerk in het buitenland opnieuw samenstellen, wat onvermijdelijk gepaard gaat met het afbakenen van groeps grenzen en de creatie van een *in-* en *out-*groep. Op basis van hun eerstehandservaringen met het buitenland, en doorheen hun socialisatieprocessen, maken mobiele studenten van Europa een persoonlijk project, waarbij het sociale karakter van het begrip primeert op het politieke en culturele.

Tot slot lijkt het ons belangrijk te wijzen op het samenspel tussen enerzijds de structuren en anderzijds de actieve rol van de studenten in deze betekenisverschuiving. Een studieverblijf in het buitenland – en de daaruit voortvloeiende veranderingen op microniveau – zou immers niet mogelijk zijn zonder het bestaan van de door de Europese Unie gevestigde opportuniteitsstructuren. Vanuit deze invalshoek staat vast dat Erasmus en aanverwante programma's Europese jongvolwassenen toelaat zich Europa eigen te maken. Zo wordt Europa niet langer louter benaderd als een verhaal van politieke structuren, maar ook als een verhaal van mensen.

NOTEN

1. Het woord 'zichtbaarder' staat hier op de juiste plaats, aangezien het voornamelijk om een perceptie draait. Als we de UNESCO-statistieken voor onderwijs van de laatste tien jaar nakijken, merken we immers dat de stijging van studentenmobiliteit/migratie ongeveer parallel loopt met de stijging van het aantal studenten die een studie in het hoger onderwijs aanvatten (Teichler 2004).
2. Dit betekent niet dat er geen economische logica gekoppeld kan zijn aan de beslissing een studieperiode in het buitenland door te brengen. De economische return wordt echter pas op lange termijn verwacht. Zo blijkt immers dat Erasmusstudenten hun studieverblijf in het buitenland ook als voordelig zien in functie van hun verdere professionele loopbaan (Bracht *et al.* 2006).
3. De deelnemende universiteiten waren: Universidade do Porto, Universidade Nova di Lisboa, Università di Bologna, Université de Liège, Universiteit Antwerpen, Univer-

siteit Utrecht, Universitetet i Oslo, Univerza v Mariboru, Uniwersytet Łódzki en de Uniwersytet Warszawski.

4. We zijn ons bewust van de mogelijke discrepantie tussen de intentie om in het buitenland te gaan studeren en het uiteindelijke mobiele gedrag (Boneva & Frieze 2001; Stroud 2010).
5. In de analyse worden er trends onderzocht in verschillende landen, maar de scores tussen de landen onderling zijn niet vergelijkbaar. Daar we beogen na te gaan of een studieperiode in het buitenland een invloed heeft op Europese identiteitsvorming, en niet of studenten uit bepaalde landen zich meer Europees voelen dan anderen, voerden we geen crossnationale validiteitstesten uit.
6. Om de gemiddelden van de vier groepen te kunnen vergelijken inzake hun identificatie met Europa, pasten we de Monte-Carlo-versie van de Kruskal-Wallis-test – de niet-parametrische equivalent van een *one-way independent ANOVA* – toe. Aangezien deze test ons niet vertelt welke groepen juist van elkaar verschillen, pasten we de exacte versie van de Mann-Whitney-test – de niet-parametrische tegenhanger van de *independent t-test* – toe op de statistisch significante verschillen die door de Kruskal-Wallis-test gedetecteerd werden. Het gebruik van vele Mann-Whitney-testen zou echter het type I error rate naar boven doen gaan. Daarom pasten we een Bonferroni-correctie toe op alle Mann-Whitney-testen. Daarom werden deze testen pas significant beschouwd op een 0.0083 niveau.

BIBLIOGRAFIE

- Altbach, P.G. & U. Teichler (2001), Internationalization and Exchanges in a Globalized University, *Journal of Studies in International Education*, 5 (1), 5-25.
- Anquetil, M. (2006), *Mobilité Erasmus et communication interculturelle. Une recherche-action pour un parcours de formation*. Bern: Peter Lang.
- Beck, U. & E. Beck-Gernsheim (2002), *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore en Washington DC: Sage.
- Boneva, B. & I.H. Frieze (2001), Toward a Concept of a Migrant Personality, *Journal of Social Issues*, 57 (3), 477-491.
- Bracht, O., C. Engel, K. Janson, K., A. Over, H. Schomburg & U. Teichler (2006), *The Professional Value of ERASMUS Mobility. Final Report*. Brussels: European Commission.
- Brooks, R. & J. Waters (2011), *Student Mobilities, Migration and the Internationalization of Higher Education*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire en New York: Palgrave MacMillan.
- Brubaker, R. (2004), *Ethnicity without Groups*. Cambridge en Massachusetts: Harvard University Press.
- Brubaker, R. & F. Cooper (2000), Beyond 'Identity', *Theory and Society*, 29 (1), 1-47.
- Bruter, M. (2004), On What Citizens Mean by Feeling 'European': Perceptions of News, Symbols and Borderlessness, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30 (1), 21-39.

- Bruter, M. (2005), *Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire en New York: Palgrave MacMillan.
- Caestecker, F. & A. Rea (Eds.) (2009), *Migreren voor een diploma. Studenten van buiten de Europese Unie in het Belgisch hoger onderwijs*. Leuven en Den Haag: Acco.
- Checkel, J.T. & P.J. Katzenstein (2009), The Politicization of European Identities (pp. 1-25) in J.T. Checkel & P.J. Katzenstein (Eds.), *European Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Conradson, D. & A. Latham (2005), Transnational Urbanism: Attending to Everyday Practices and Mobilities, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (2), 227-233.
- Corbett, A. (2003), Ideas, Institutions and Policy Entrepreneurs: Towards a New History of Higher Education in the European Community, *European Journal of Education*, 38 (3), 315-330.
- Couper, M.P., M.W. Traugott & M.J. Lamias (2001), Web Survey Design and Administration, *Public Opinion Quarterly*, 62 (2), 230-253.
- Datler, G., C. Wallace & R. Spanning (2005), *What Leads Young People to Identify with Europe? An Exploration of 'Exposure' to Europe and Resources for Identification among Young Europeans*. *Reihe Soziologie*, 69.
- de Federico de la Rúa, A. (2003), La dinámica de las redes de amistad. La elección de amigos en el programa Erasmus, *Revista hispana para el análisis de redes sociales*, 4 (3).
- de Federico de la Rúa, A. (2007), Networks and Identifications. A Relational Approach to Social Identities, *International Sociology*, 22 (6), 683-699.
- de Federico de la Rúa, A. (2008), Amitiés européennes. Les réseaux transnationaux des étudiants Erasmus, *Informations sociales*, 147 (3), 120-127.
- Eder, K. (2009), A Theory of Collective Identity. Making Sense of the Debate on a 'European Identity', *European Journal of Social Theory*, 12 (4), 427-447.
- Fan, Y.P. (2008), What Makes the European identity? An Empirical Analysis of Explanatory Approaches, *Asia Europe Journal*, 6 (3-4), 413-425.
- Favell, A. (2009), Immigration, Migration and Free Movement in the Making of Europe (pp. 167-192) in J.C. Checkel & P.J. Katzenstein (Eds.), *European Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Favell, A. & V. Guiraudon (2009), The Sociology of the European Union. An Agenda, *European Union Politics*, 10 (4), 550-576.
- Findlay, A.M., R. King, A. Stam & E. Ruiz-Gelices (2006), Ever Reluctant Europeans: The Changing Geographies of UK Students Studying and Working Abroad, *European Urban and Regional Studies*, 13 (4), 291-318.
- Findlay, A.M., A. Stam, R. King & E. Ruiz-Gelices (2005), International Opportunities: Searching for the Meaning of Student Migration, *Geographica Helvetica*, 60 (3), 192-200.
- Fligstein, N. (2008), *Euroclash. The EU, European Identity, and the Future of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Gargano, T. (2009), (Re)conceptualizing International Student Mobility. The Potential of Transnational Social Fields, *Journal of Studies in International Education*, 13 (3), 331-346.
- Giddens, A. (1991), *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge en Oxford: Polity Press.

- Hesse-Biber, S.N. (2010), *Mixed Methods Research. Merging Theory with Practice*. New York en London: The Guilford Press.
- Jenkins, R. (2008), *Social Identity*. London en New York: Routledge.
- Kantner, C. (2006), Collective Identity as Shared Ethical Self-Understanding. The Case of the Emerging European Identity. *European Journal of Social Theory*, 9 (4), 501-523.
- Keeling, R. (2006), The Bologna Process and the Lisbon Research Agenda: the European Commission's Expanding Role in Higher Education Discourse, *European Journal of Education*, 41 (2), 203-223.
- King, R. (2002), Towards a New Map of European Migration, *International Journal of Population Geography*, 8 (2), 89-106.
- King, R. & E. Ruiz-Gelices (2003), International Student Migration and the European 'Year Abroad': Effects on European Identity and Subsequent Migration Behaviour, *International Journal of Population Geography*, 9 (3), 229-252.
- Kufer, A. (2009), Images of Europe – The Meaning and Perception of 'Europe' by Citizens of EU Member States (pp. 35-53) in D. Fuchs, R. Magni-Berton & A. Roger (Eds.), *Euro-scepticism. Images of Europe among Mass Publics and Political Elites*. Opladen en Farmington Hills: Barbara Budrich Publishers.
- Maiworm, F. (2001), ERASMUS: Continuity and Change in the 1990s, *European Journal of Education*, 36 (4), 459-472.
- Mayer, F.C. & J. Palmowski (2004), European Identities and the EU – The Ties that Bind the Peoples of Europe, *Journal of Common Market Studies*, 42 (3), 573-598.
- Murphy-Lejeune, E. (2002), *Student Mobility and Narrative in Europe. The New Strangers*. London en New York: Routledge.
- Musgrove, F. (1963), *The Migratory Elite*. London: Heinemann.
- Papatsiba, V. (2005), Political and Individual Rationales of Student Mobility: A Case-study of ERASMUS and a French Regional Scheme for Studies Abroad, *European Journal of Education*, 40 (2), 173-188.
- Papatsiba, V. (2006), Making Higher Education More European through Student Mobility? Revisiting EU Initiatives in the Context of the Bologna Process, *Comparative Education*, 42 (1), 93-111.
- Pels, T. & M. De Haan (2007), Socialization Practices of Moroccan Families after Migration. A Reconstruction in an 'Acculturative Arena', *Nordic Journal of Youth Research*, 15 (1), 71-89.
- Recchi, E. & A. Favell (2009), *Pioneers of European Integration: Citizenship and Mobility in the EU*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Ros, M., M. Rodríguez & C. Casado (2008), Valores e identidades nacional y europea: un estudio transcultural, *Revista de Psicología Social*, 23 (3), 367-376.
- s.a. (2009), The Bologna Process 2020 – The European Higher Education Area in the New Decade. *Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education*, Leuven en Louvain-la-Neuve, 28-29 April 2009.
- s.a. (2011), Mid Term Review of the Lifelong Learning Programme. *Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, Brussels: COM (2011) 413 final.

- Savvides, N. (2006), Developing a European Identity: A Case Study of the European School at Culham, *Comparative Education*, 42 (1), 113-129.
- Sigalas, E. (2010), Cross-border Mobility and European Identity: The Effectiveness of Intergroup Contact during the ERASMUS Year Abroad, *European Union Politics*, 11 (2), 241-265.
- Stroud, A.H. (2010), Who Plans (Not) to Study Abroad? An Examination of U.S. Student Intent, *Journal of Studies in International Education*, 14 (5), 491-507.
- Urry, J. (2007), *Mobilities*. Cambridge en Malden: Polity Press.
- Teichler, U. (2004), Temporary Study Abroad: The Life of ERASMUS Students, *European Journal of Education*, 39 (4), 395-408.
- Teichler, U. (2009), Internationalisation of Higher Education: European Experiences, *Asia Pacific Education Review*, 10 (1), 93-106.
- Thomassen, J. & H. Bäck (2008), European Citizenship and Identity after Enlargement, *EUI Working Paper SPS 2008/02*. Firenze: European University Institute.
- Thorndike, F.P., P. Carlbring, F.L. Smyth, J.C. Magee, L. Gonder-Frederick, L.G. Ost *et al.* (2009), Web-based Measurement: Effect of Completing Single or Multiple Items per Webpage, *Computers in Human Behavior*, 25, 393-401.
- Tourangeau, R., M.P. Couper & F. Conrad (2004), Spacing, Position, and Order. Interpretive Heuristics for Visual Features of Survey Questions, *Public Opinion Quarterly*, 68 (3), 369-393.
- Van Mol, C. (2008), La migración de estudiantes chinos hacia Europa, *Migraciones Internacionales*, 4 (4), 107-134.
- Van Mol, C. (2010), From an EU-identification Towards a Wider European Identity. The Influence of European Student Mobility on European Identity, Paper voorgesteld op de *ISA World Conference in Sociology*, Gothenburg.
- Van Mol, C. (2011a), The Influence of European Student Mobility on European Identity and Subsequent Migration Behaviour (pp. 29-50) in F. Dervin (E.) *Analysing the Consequences of Academic Mobility and Migration*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Van Mol, C. (2011b), The Influence of Student Mobility on Future Migration Aspirations. Empirical Evidence from Europe and Recommendations to Study the Impact of International Exchange Programmes, *Canadian Diversity/Revue Diversité Canadienne*, 8 (5), 105-108.
- Vehovar, V. & K. Lozar Manfreda (2008), Overview: Online Surveys (pp. 177-194) in N.Fielding, R.M. Lee & G. Blank (Eds.), *The SAGE Handbook of Online Research Methods*. Los Angeles, London, New Delhi en Singapore: SAGE.
- Wiers-Jenssen, J. (2008), Does Higher Education Attained Abroad Lead to International Jobs?, *Journal of Studies in International Education*, 12 (2), 101-130.
- Wintle, M. (1998), Cultural Identity in Europe: Shared Experience (pp. 9-32) in M. Wintle (Ed.), *Culture and Identity in Europe. Perceptions of Divergence and Unity in Past and Present*. Aldershot, Brookfield USA, Singapore en Sydney: Ashgate.
- Zhang, Y. & Y. Mi (2009), Another Look at the Language Difficulties of International Students, *Journal of Studies in International Education*, OnlineFirst.

Bijlagen

Bijlage 1. Gemiddelden per land en per groep.

		België	Italië	Nederland	Noorwegen
Europa	NM	4.22	4.21	3.97	4.50
	PM	4.76	4.75	4.36	5.00
	TM	4.81	5.10	4.63	5.75
	M	4.84	5.31	4.93	5.45
Europees burger	NM	3.47	3.69	3.70	4.00
	PM	3.98	4.08	3.83	3.89
	TM	3.92	4.29	3.92	4.75
	M	4.10	4.43	3.88	4.18
Europeaan	NM	3.75	3.77	3.54	4.25
	PM	4.09	4.21	3.94	4.00
	TM	4.08	4.42	3.92	4.88
	M	4.12	4.48	3.74	4.55
		Polen	Portugal	Slovenië	
Europa	NM	5.00	4.50	4.64	
	PM	5.69	5.37	5.05	
	TM	5.63	5.74	5.41	
	M	5.73	5.91	5.63	
Europees burger	NM	4.25	4.33	3.60	
	PM	4.57	4.37	4.14	
	TM	4.60	4.57	4.59	
	M	4.54	4.67	4.38	
Europeaan	NM	4.00	4.67	4.10	
	PM	4.71	4.49	4.16	
	TM	4.57	4.64	4.47	
	M	4.65	4.67	4.63	

NM = Niet-mobiel/PM = Potentieel mobiel/TM = Toekomstig mobiel/M = Mobiel

Bijlage 2. Mann-Whitney-test.

Afhankelijke variabele	Groep	Groep	België			Italië			Nederland		
			<i>U</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>U</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>U</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
Europa	NM	PM	6676.0	-.16	.003*	328.5	-.18	.063	3798.5	-.13	.036
		TM	4749.5	-.19	.002*	344.0	-.26	.005*	1990.5	-.23	.002*
		M	2041.5	-.22	.004*	281.5	-.32	.001*	924.5	-.34	.000*
	PM	TM	18329.5	-.03	.258	2207.0	-.15	.039	4280.0	-.09	.098
		M	7874.0	-.04	.238	1988.5	-.21	.005*	2107.5	-.17	.012
		TM	6016.0	-.01	.435	3284.5	-.05	.255	1455.5	-.09	.153

			België			Italië			Nederland		
Europees burger	NM	PM	6101.0	-.21	.000*	322.0	-.15	.091			
		TM	4735.5	-.20	.001*	340.0	-.24	.011			
		M	1836.5	-.29	.000*	303.5	-.29	.003*			
	PM	TM	18182.5	-.02	.357	2176.0	-.16	.029			
		M	7566.5	-.05	.215	2016.5	-.21	.006*			
	TM	M	5582.5	-.06	.161	3283.0	-.03	.324			
Europeaan	NM	PM	6686.0	-.15	.006*	335.5	-.13	.133			
		TM	4982.5	-.16	.007*	360.0	-.22	.018			
		M	2113.0	-.18	.012	341.0	-.24	.011			
	PM	TM	18183.5	-.02	.358	2091.0	-.19	.011			
		M	7783.0	-.02	.355	1981.5	-.22	.004*			
	TM	M	5963.5	-.01	.458	3310.0	-.03	.371			
			Polen			Portugal					
Afhankelijke variabele	Groep	Groep	<i>U</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>U</i>	<i>r</i>	<i>p</i>			
Europa	NM	PM				104.5	-.06	.332			
		TM				127.0	-.10	.196			
		M				190.5	-.09	.156			
	PM	TM				2053.0	-.18	.015			
		M				2938.0	-.24	.000*			
	TM	M				5525.0	-.05	.208			
Europees burger	NM	PM				82.0	-.03	.598			
		TM				89.5	-.11	.310			
		M				133.5	-.11	.258			
	PM	TM				1970.5	-.19	.012			
		M				2987.0	-.23	.001*			
	TM	M				5337.5	-.05	.237			
Europeaan	NM	PM	20.0	-.45	.012						
		TM	66.0	-.25	.024						
		M	60.0	-.29	.009						
	PM	TM	1260.0	-.10	.173						
		M	1605.0	-.01	.464						
	FM	M	3411.5	-.09	.136						

NM = Niet-mobiel/PM = Potentieel mobiel/TM = Toekomstig mobiel/M = Mobiel

* Significant op het .0083 niveau (Bonferroni-correctie).